

PRAVNA KULTURA SREDNJOVJEKOVNE DALMACIJE IZMEĐU USMENOSTI I PISMENOSTI

Prof. dr. sc. Nella Lonza *

UDK: 340.130(497.5)(398Dalmacija)
Izvorni znanstveni rad
Priljeno: lipanj 2013.

Analizom izvorne građe, uz primjenu komparativnih i teorijskih saznanja, autorica razmatra proces širenja pisanih oblika u privatnopravnim poslovima, sudskom postupku i normativnim oblicima u srednjovjekovnoj Dalmaciji. Revidirajući neka uvriježena shvaćanja u pravno-povijesnoj literaturi, analizira prijelazne faze i rani "suživot" usmenih i pisanih pravnih formi, vrijeme oblikovanja "pisanog standarda" te katalizatore tog procesa. Također prikazuje strategije stranaka u korištenju pisanih pravnih instrumenata, kao i konceptijski framing koji dokumentima daju profesionalci (bilježnici).

Ključne riječi: srednji vijek, Dalmacija, pravo, usmenost, pismenost, isprava, bilježnik

I. UVOD

Pišući u 7. stoljeću *Etimologije*, jednu od najutjecajnijih knjiga europskog srednjovjekovlja, Izidor Seviljski već je spomenuo dvojaku funkciju pisane riječi: za komunikaciju i za pohranu nekog sadržaja za budućnost.¹ Pitanje važnosti pisane forme u pravu provlačilo se i kroz neke srednjovjekovne dalmatinske dokumente. U neobično dugoj arengi splitske isprave o sporu iz 1176. stoji:

* Dr. sc. Nella Lonza, naslovna profesorica Sveučilišta u Dubrovniku, znanstvena savjetnica, Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, Lapadska obala 6, Dubrovnik

¹ *Etyimologiae* I, 3, 1, <http://www.thelatinlibrary.com/isidore/1.shtml> (19. siječnja 2013.). Na ovaj je navod upozorio Mostert, M., *Forgery and Trust*, u: Schulte, P.; Mostert, M.; van Renswoude, I. (ur.), *Strategies of Writing: Studies on Text and Trust in the Middle Ages*, Brepols, Turnhout, 2008., str. 45.

“Budući da je u sadašnjosti sve vremenito i prolazno pa se ono što je iščeznulo ni na koji način ne može vratiti, smatra se vrlo primjerenim i pohvalnim sve što je vrijedno sjećanja zabilježiti u ispravama s takvom pomnjom i skrbi da se zajamči vjeru prisutnima i u onome što je zapisano ukloni svaku dvojbu i zabunu iz srca onih koji slušaju.”² Zadarski je notar Matej, podđakon kaptola Sv. Stošije, u ispravu iz 1183. upisao pak: “Budući da prirodna nepostojanost ljudskog uma ne bi mogla dugo i trajno zadržati u pamćenju pravne poslove, naši su predci u božanskom nadahnuću iznašli pismo i znakove da se s pomoću njega i njime pisanih isprava i postojećih dokumenata potpuno osigura prikladno i trajno sjećanje te nedvojbeno poštivanje neoskrvnute istine i vjere, tako da ni u budućnosti ne bude izmijenjena, pomućena kakvim interesima smrtnika.”³ Obje misli, premda su vjerojatno sročene po uzoru na neki od priručnika za *ars dictaminis*, emblematične su za pitanje usmenosti i pismenosti u pravnoj kulturi srednjovjekovne Dalmacije.

Suvremena historiografija inzistira na tome da su pismeni, usmeni i drugi neverbalni oblici varijante istog procesa komunikacije i da – premda u različitim omjerima – supostoje u gotovo svim društvima.⁴ Posljednjih desetljeća obraćeno je mnogo pozornosti promjenama u odnosu usmene i pisane kulture u srednjovjekovnoj Europi, koji se jasno ogledaju i u sferi “pragmatične pismenosti” (*pragmatische Schriftlichkeit*) i prava.⁵ Novi su pogledi potaknuli preispri-

² *Cum instantis temporis omnia sint momentanea et transitoria et queque dilapsa nullum ulterius possint habere recursum, congruum valde ac laudabile fore asseritur, ut quecumque sunt digna memorie, ea sollicitudine et cautela privilegii annotentur, quod presentibus fidem faciant et pro his que scripta fuerint omnem ambiguitatem et errorem a cordibus audientium plane remoueant.* (Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije / *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* [dalje: *Codex*], sv. II, prir. Smičiklas, T., JAZU, Zagreb, 1904., dok. 141, str. 143).

³ *Quoniam humani ingenii naturalis infirmitas plures diu iugiter memorie retinere non poterat causas, ideo per eas earumque instrumenta seu documenta perhemnia facilis perpetuaque memoria et incorrupte veritatis et fidei integre obseruantia indubitanter haberetur et in omnem posteritatem nullis mortalium casibus turbata commutaretur.* (*Codex*, sv. II, dok. 181, str. 184).

⁴ Vrlo koristan pregled razvitka historiografije donosi Mostert, M., *Medieval Urban Literacy: Questions and Possibilities*, <http://vkc.library.uu.nl/vkc/seh/research/Lists/Seminar%20Program/Attachments/65/Mostert%20-%20Medieval%20Urban%20Literacy.pdf> (20. prosinca 2012.).

⁵ Koncept ‘pravne kulture’ preuzimamo kako je formuliran u djelima Lawrencea M. Friedmana (*The legal system: a social science perspective*, Russell Sage Foundation, New York, 1975.; *The republic of choice: law, authority, and culture*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1990.). Izraz ‘pragmatična pismenost’ rabimo kako je postavljen u radovima Münsterske istraživačke grupe; o njihovu prvom projektu,

tivanje nekih starih koncepata te je pojam "javne vjere" prokazan kao tipičan misaoni konstrukt 19. stoljeća.⁶ Danas se smatra da je povjerenje u neki pravni oblik u srednjem vijeku bilo konkretno i pragmatično pitanje definirano društvenom moći te da su u pojedinim razdobljima postojali različiti oblici ovjere za različite pravne čine ili su se čak javljale hibridne forme.⁷

Premda se i u dalmatinskim izvorima proces prijelaza s usmenog na pisani standard (*Verschriftlichungsprozeß*) ogleda u svim pravnim domenama (normativnoj, sudskoj i privatnopravnoj), hrvatski pravni povjesničari čitali su ga pretežito u ključu javne vjere isprava⁸, ne pokazujući veći interes za njegovo sagledavanje u cjelini.

Opseg članka ne dopušta da se ponudi cjeloviti pregled i analiza usmene i pismene sastavnice srednjovjekovnog prava dalmatinskih gradova, tako da ćemo pitanja o kojima je već mnogo pisano samo spomenuti ako ne nudimo novu interpretaciju. Cilj nam je ovim radom razmotriti proces širenja pisanih oblika u privatnopravnim poslovima, sudskom postupku i na normativnoj ra-

uz bibliografiju vidi <http://www.uni-muenster.de/Geschichte/MittelalterSchriftlichkeit/> (27. svibnja 2013.); za daljnji razvitak vidi Keller, H., *La civiltà comunale italiana nella storiografia tedesca*, u: Zorzi, A. (ur.), *La civiltà comunale italiana nella storiografia internazionale*, Firenze University Press, Firenze, 2008., osobito str. 35 i 45. Za engleske pojmove 'orality' i 'literacy' rabimo izraze 'usmena' i 'pismena kultura'. Clanchy rabi i izraz 'literate mentality' (Clanchy, M. G., *From Memory to Written Record. England 1066 – 1307*, 2. izdanje, Blackwell, Oxford, 1993., str. 2 i dalje). Literatura o srednjovjekovnoj usmenoj i pismenoj kulturi, koja uključuje pragmatičnu pismenost i domenu prava, u posljednje je vrijeme nabujala. Dobar pregled daju izdanja: Mostert, M. (ur.), *New Approaches to Medieval Communication*, Brepols, Turnhout, 1999.; Schulte, Mostert, van Renswoude, *op. cit.* u bilj. 1; Dartmann, Ch.; Scharff, Th.; Weber, Ch. F. (ur.), *Zwischen Pragmatik und Performanz: Dimensionen mittelalterlicher Schriftkultur*, Brepols, Turnhout, 2011.; Mostert, M.; Barnwell, P. S. (ur.), *Medieval Legal Process: Physical, Spoken and Written Performance in the Middle Ages*, Brepols, Turnhout, 2011.; Mostert, M., *A Bibliography of Works on Medieval Communication*, Brepols, Turnhout, 2012. Naposljetku, zanimljiva razmišljanja o jeziku i usmenosti u pravnoj povijesti donosi Škrubej, K., *Jezik, viri prava in država v slovenski in evropski pravni zgodovini*, u: Kranjc, S. (ur.), *Meddisciplinarnost v slovenistiki*, Znanstvena založba FF, Ljubljana, 2011., str. 9 – 14.

⁶ Rasprava je detaljno prenesena u: Schulte, P., *Fides publica: Die Dekonstruktion eines Forschungsbegriffes*, u: Schulte, Mostert, van Renswoude, *op. cit.* u bilj. 1, str. 15 – 36.

⁷ Mostert, *op. cit.* u bilj. 1, str. 50 – 52.

⁸ Pogledje starijih autora o pitanju javne vjere dalmatinske isprave prenosi Margetić, L., *O javnoj vjeri i dispozitivnosti srednjovjekovnih notarskih isprava s osobitim obzirom na hrvatske primorske krajeve*, Radovi Instituta za hrvatsku povijest, sv. 4, 1973., str. 15 – 20. U novije su se vrijeme pravni povjesničari tim pitanjem bavili samo uzgredno.

zini, rani “suživot” usmenih i pisanih pravnih formi te strategije stranaka u njihovu korištenju.

II. STOLJEĆA USMENOSTI U PRAVNOM ŽIVOTU DALMATINSKIH GRADOVA

Kao što je poznato, u ranim stoljećima europskog srednjeg vijeka pismenost je tinjala, tek se u ponekim okolnostima rasplamsavajući u pravu “pisanu kulturu” (npr. u tzv. karolinškoj renesansi). Ni s pravom nije bilo drukčije. Unatoč tome što su franačko, langobardsko i bizantsko pravo na područjima na kojima su se prostirali u manjoj ili većoj mjeri promovirali pisane oblike, ipak je kroz dugo razdoblje pretežit oblik pravne komunikacije bio usmen i ritualan.⁹

Dalmatinski grad u tome nije bio iznimka i njegova je pravna kultura također stoljećima bila dominantno usmena. Dapače, običajno je pravo s takvom snagom upilo u svoju normativnu tvar čestice rimskog, bizantskog i crkvenog prava te možda pokoji element langobardskog prava da se posve izgubilo sjećanje na njihovo podrijetlo i izvorni pisani oblik.¹⁰

Budući da se normiranje života u gradu, upravljanje i suđenje, kao i uređivanje privatnopravnih odnosa u pretkomunalnom i ranom komunalnom razdoblju odvijalo gotovo isključivo usmeno, pravni je život moguće pratiti samo kroz blijeđe tragove u izvorima, ponekad i naknadno sročenicima.

Sve do zadnjih desetljeća 12. stoljeća najvažniji akti javne vlasti¹¹ donosili su se na zboru stanovnika (skupština, *arengum*)¹², ponajprije zato što je za rano komunalno uređenje bio ključan duh konsenzusa.¹³ Fiktivnu legitimaciju “općim konsenzusom” vrlo lijepo ističe dubrovačka isprava, navodno iz sredine 11. stoljeća (a za našu je tezu nebitno ako je i nešto kasniji falsifikat), u

⁹ Opširnije vidi u: Cortese, E., *Il diritto nella storia medievale*, sv. I, Il Cigno Galileo Galilei, Roma, 1995., str. 51 – 172, 287 – 350.

¹⁰ Usp. Margetić, L., *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko i nasljedno pravo*, Narodne novine, Zagreb, 1996., str. 51.

¹¹ Panoramski je pitanje javne vlasti obradio Budak, N., *Javna vlast i javnost u srednjovjekovnim komunama jugoistočne Europe*, u: Budak, N. (ur.), *Raukarov zbornik*, FF press, Zagreb, 2005., str. 565 – 586.

¹² Sintetski pogled na ranokomunalne zborove (skupštine), relevantan i za dalmatinsko područje, donosi Coleman, E., *Representative Assemblies in Communal Italy*, u: Barnwell, P. S.; Mostert, M. (ur.), *Political Assemblies in the Earlier Middle Ages*, Brepols, Turnhout, 2003., str. 193 – 210.

¹³ O duhu konsenzusa vidi također u literaturi o komunalnim društvima citiranoj u bilj. 16.

kojoj se spominje da prior donosi odluku s plemićima i neplemićima, starcima, mladićima, momčićima i dječacima.¹⁴ U to se vrijeme u Dalmaciji, kao ni u mnogim talijanskim gradovima¹⁵, nije marilo za fiksiranje prava u pisanoj formi: javnost je jamčila difuziju znanja o novim normama i njihovo urezivanje u kolektivno pamćenje. Pred zbor su sigurno stizali već artikulirani prijedlozi, pripremljeni i formulirani od strane upravljačke elite komune, čija se vlast postupno institucionalizirala kroz nova tijela i službe.¹⁶ Bez neposrednih izvora, samo po analogiji s javnim činom darovanja iz 1095. – koji je, doduše, vrlo vjerojatno krivotvorina iz nešto kasnija vremena, ali prenosi sjećanje na način usmenog odlučivanja – možemo vidjeti kako se postupalo u takvoj prigodi: kada je zadarski prior Drago, po uzoru na svoje prethodnike, odlučio Samostan sv. Krševana obdariti prihodom od solana na Vrgadi, u samostansku je crkvu donesena i poslije mise pročitana već izrađena darovnica (*pagina donationis*), a nakon čitanja sav je okupljeni puk povikao “neka bude, neka bude, neka bude” (*ab omni populo acclamatum est: fiat, fiat, fiat*).¹⁷ Pitanje je, dakako, koliko je brojna bila ta “javnost” okupljena u crkvi, a najintragantnije je pitanje na kojem se jeziku komuniciralo i, s time povezano, tko je što “znao” i “razumio”.

Čini se da za nove norme, donošene na zborovima, nije bio predviđen nikakav poseban način memoriranja: u izvorima se ne spominje nitko kome bi to bila dužnost, a mislimo da za to postoji i logično objašnjenje. Naime, upravo

¹⁴ *Codex*, sv. I, prir. Stipišić, J.; Šamšalović, M., JAZU, Zagreb, 1967., dok. 59, str. 80. Na izvor je upozorila Janeković Römer, Z., *Okvir slobode: Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Zagreb – Dubrovnik, 1999., str. 60.

¹⁵ Dartmann, Ch., *Writing and Political Communication in Italian City Communes*, u: Mostert, Barnwell, *op. cit.* u bilj. 5, str. 204.

¹⁶ Općenito o komunalnom ustroju dalmatinskih gradova vidi u: Raukar, T., *Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću*, Historijski zbornik, sv. 33-34, 1980./1981., str. 168 – 174; Steindorff, L., *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert*, Böhlau Verlag, Köln – Wien, 1984., osobito str. 152 – 179; Raukar, T., *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*, Školska knjiga i dr., Zagreb, 1997., str. 188 – 190. Za sudbenu vlast vidi i Margetić, L., *Neki aspekti razvoja organa suđenja u hrvatskim primorskim krajevima u XII i XIII stoljeću*, Historijski zbornik, sv. 29-30, 1976./1977., str. 93 – 94.

¹⁷ *Codex*, sv. I, dok. 165, str. 205; ispravu je u ovom kontekstu koristio već Margetić, L., *Creske općine u svjetlu isprave od 5. listopada 1283. i pitanje kontinuiteta dalmatinskih gradskih općina*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, vol. 7, 1975., str. 54. Za odlučivanje putem ‘fiat’ na zborovima vidi Coleman, *op. cit.* u bilj. 12, str. 206. Tu metodu odlučivanja spominje i znameniti retoričar Boncompagno da Signa u svojem djelu *Rhetorica novissima* iz 1235. (Artifoni, E., *L’oratoria politica comunale e i ‘laici rudes et modice literati’*, u: Dartmann et al., *op. cit.* u bilj. 5, str. 239).

suprotno od statične slike koju nudi o sebi (“drevni običaji od pamtivijeka”), nepisano, običajno pravo bilo je vrlo podatna normativna sastavnica koja se stalno prilagođavala novim okolnostima.¹⁸ Kad se svjedoke ispitivalo o njegovu sadržaju, nije se ciljalo na neku određenu “zakonotvornu prigodu” koju bi trebalo prizvati u svim detaljima, već na mnijenje kakvo je pravilo o toj stvari.

Poneki izvor pokazuje da se u slučaju potrebe, odnosno dvojbe, nepisano pravo utvrđivalo putem svjedoka, kao i bilo koja druga relevantna okolnost. Rani primjer iz prakse zabilježen je na Rabu 1177. ili 1178., kada se, u vezi s pitanjem potpada li obitelj kojoj je na čelu sin klerik pod sudbenost crkvenih ili svjetovnih vlasti, iskazom svjedoka utvrdilo “običajno pravo o udovicama” (*consuetudo viduarum*).¹⁹

Kod usmenih je sudskih presuda problem bio nešto drukčiji jer je bilo nužno točno prizvati u pamćenje sadržaj pravorijeka. U opširnoj raspravi o funkciji tribuna, u kojoj je razvrstao različita značenja te riječi (osobno ime, titula uglednika itd.), Margetić je primijetio da se od sredine 13. stoljeća nadalje tribun javlja kao sudski službenik koji izvršava presudu i obavlja druge pomoćne sudske poslove; srodna je služba postojala i u drugim dalmatinskim gradovima u 14. stoljeću.²⁰ Jednu jedinu ispravu iz ranijeg razdoblja (1092.) koja spominje tribunovo sudjelovanje u sudskom postupku interpretirao je tako da je “njegova prisutnost nužni preduvjet valjanosti presude”, smatrajući da se to odražava i u ispravama iz 13. stoljeća te u Zadarskom statutu.²¹ Je li u tome sačuvan trag njegove funkcije kao onoga tko pamti sadržaj usmene presude? Pomna analiza iste isprave pokazuje da je u sporu s kraja 12. stoljeća Margetić pogrešno povezo dijelove složene rečenice: tribun je dodijeljen Madijevki Većenegi da bi je otrpatio u Split, gdje je spor trebao biti podnesen na potvrdu splitskom nadbiskupu Lovri (*atributo sibi /tj. Većenegi/ tributo... ut uel sic Spalatum, prout*

¹⁸ Clanchy, M. T., *Remembering the Past and the Good Old Law*, History, sv. 55, 1970., str. 170 – 172, 176; Ong, W. J., *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*, Methuen, London – New York, 1982., str. 46 – 49; Margetić, L., *Hrvatski pravni običaji*, Arhivski vjesnik, sv. 37, 1994., str. 149 – 150. Daljnja razmatranja svjesno ostavljamo posve po strani jer traže zasebnu obradu.

¹⁹ *Codex*, sv. II, dok. 147 i 148, str. 150 – 151.

²⁰ Margetić, L., *Tribuni u srednjovjekovnim dalmatinskim gradskim općinama*, Zbornik radova Vizantološkog instituta, sv. 16, 1975., str. 43 – 47. Analize izvorne zadarske sudske građe pokazale su jasno djelokrug tribuna u 15. stoljeću kao pomoćnog sudskog službenika, zaduženog ponajprije za izvršenje presuda; vidi Popić, T., *Zadarski sud Curia Maior Ciuilium i njegovo djelovanje*, doktorska disertacija, Zagreb, 2011., str. 69 – 72.

²¹ Margetić, *op. cit.* u bilj. 20, str. 42.

expetierant, cum ea proficiscerentur); tribun tu očito nastupa kao povjerenik suda bez ikakvih dužnosti povezanih s javnom vjerom, jer je nadbiskupu podastrta pismena presuda zadarskog suda (*libellus*).²² I u drugim primjerima iz sredine 13. stoljeća koje Margetić citira tribun je zapravo preuzeo funkciju pristava.²³ Odredba Zadarskog statuta s početka 14. stoljeća pak jasno govori o tome da je, u slučaju da postoji dvojba oko sadržaja usmene presude, meritorno ono što tvrdi sud, a ne ono što iznosi tribun.²⁴ Sustavan pregled isprava iz *Diplomatičkog zbornika* pokazao je da nema nikakvih dokaza da je tribun u sudskom postupku bio išta drugo do li pomoćnik suda, a i u toj se funkciji spominje tek u zadnjem desetljeću 11. stoljeća, u osvit komunalnog razdoblja.

Po našem mišljenju nije ni postojao neki posrednik za memoriranje usmenih sudskih presuda, već su o njihovu sadržaju, u slučaju potrebe, meritorno svjedočili sami suci. Treba primijetiti da je, kod najčešćih sporova o nekretninama, ključna obavijest o tome tko je dobio spor već “ugrađena” u obavijest o tome koga je nakon toga pristav službeno uveo u posjed: bdije li se nad time da tradicija o potonjemu bude besprijekorna i dugotrajna, nije ni potrebno “hermetički zatvarati” javnu vjeru kod presude.

U mnogim ispravama iz dalmatinskih gradova iz 12. i prve polovice 13. stoljeća spominje se pristav kao osoba koja na vjerodostojan način uvodi u posjed nekretnine, a to je očito bila njegova uloga i prije. Činjenica posjeda imala je, naime, osobitu važnost, jer su u srednjem vijeku pojedinačne stvarnopravne ovlasti (konkretan odnos prema stvari) postale važnije od apstraktnog vlasništva, čak i rastočile njegov koncept.²⁵ Kao ni danas, posjed nije bio pravo, ali pravni poredak ga je itekako štitio, otvarajući široko vrata za gubitnu zastaru i čak stjecanje vlasničkih prava dosjelošću.²⁶ Osim toga, bilo je bitno da se u slučaju spora može vjerodostojno utvrditi što je čije i kako točno idu međe, tako da je pristav djelovao kao neka vrsta “usmenog katastra”. S obzirom na osjetljivost i važnost njegove funkcije za pristava su se određivale osobe odgo-

²² *Codex*, sv. I, dok. 161, str. 200.

²³ *Codex*, sv. IV, prir. Smičiklas, T., JAZU, Zagreb, 1906., dok. 380, str. 439 – 440; dok. 397, str. 454 – 455.

²⁴ *Zadarski statut*, prir. Kolanović, J.; Križman, M., Ogranak Matice Hrvatske u Zadru i Hrvatski državni arhiv u Zagrebu, Zadar, 1997., knj. II, gl. 129, str. 236.

²⁵ Cortese, *op. cit.* u bilj. 9, str. 330 – 331.

²⁶ Navedimo, primjerice, spor iz 1092. u kojemu je jedna od bitnih okolnosti bio dugogodišnji mirni posjed. Kratki pregled o dosjelošti i zastari donosi Margetić, L., *Srednjovjekovno hrvatsko pravo – stvarna prava*, Pravni fakultet Zagreb, Pravni fakultet u Rijeci, Zagreb – Rijeka – Čakovec, 1983., str. 79 – 82.

varajućih umnih i moralnih svojstava, koje su bile u stanju pravni sadržaj zapamtiti, reproducirati i prenijeti dalje. Osobe s vrlo sličnom zadaćom djelovale su već u antici, a u srednjem vijeku, primjerice, u Poljskoj i Rusiji.²⁷

Premda je naziv slavenski, Margetić smatra da se služba pristava proširila iz Ugarske na današnja hrvatska područja od sjevera prema jugu, tim prije što nema nikakvih podataka o djelovanju pristava u staroj hrvatskoj državi.²⁸ Na području Slavonije i Hrvatske, gdje su dulje dominirali usmenost i običajno pravo, uloga pristava bila je važna i dugotrajna, još itekako živa u 15. i 16. stoljeću:²⁹ zadaća mu je bila pamtiti sve bitne pravne elemente pravnih čina kako bi po potrebi o njima mogao vjerodostojno posvjedočiti i dati im javnu vjeru, bile to pravne radnje pojedinaca (*rotni pristav* kao “usmeni notar” u Poljicima) ili javne vlasti (npr. kod suđenja i ovrhe u Vinodolu).³⁰ Na temelju materijala iz *Diplomatičkog zbornika* može se zaključiti da je u srednjovjekovnoj Dalmaciji gotovo jedina dužnost pristava bilo uvođenje u posjed.³¹ Nema potvrde da bi se termin *pristav* rabio na prostoru Dubrovnika i Kotora³², a uvo-

²⁷ Kostrenčić, M., *Fides publica (javna vera) u pravnoj istoriji Srba i Hrvata do kraja XV veka*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1936., str. 65 – 70.

²⁸ Margetić, *op. cit.* u bilj. 20, str. 47.

²⁹ Popis isprava u kojima se spominje pristav donosi Margetić, L., *O srednjovjekovnom pristavu*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, sv. 55, br. 2, 2005., str. 296.

³⁰ *Ibid.*, str. 271 – 324, s uputom na stariju literaturu. Kostrenčićeve analize funkcije pristava (*op. cit.* u bilj. 27, str. 13 – 70) još su uvijek vrlo korisne, a u nekim elementima i konceptualno modernije od Margetićevih. Međutim, manjkava analiza niza isprava vodi ga do neutemeljenog zaključka “kako se u to vreme vera javnog notara upravo oslanjala na veru pristava, tako da je ovaj bio upravo stvarnom potporom instrumentu” (str. 46). O mehanizmima za prijenos pravnog znanja u drugim društvima usmene kulture vidi Clanchy, *op. cit.* u bilj. 18, str. 169 – 170.

³¹ Uz nekoliko iznimaka (*Codex*, sv. III, prir. Smičiklas, T., JAZU, Zagreb, 1905., dok. 152, str. 178; dok. 281, str. 317 – 318), u dalmatinskim ispravama do kraja 13. stoljeća kontekst pristavova djelovanja jest uvođenje u posjed ili uviđaj na nekretninama, tako da se može odbaciti Margetićeva tvrdnja da on daje javnu vjeru ispravama (Margetić, *op. cit.* u bilj. 8, str. 36 – 38). Autorovi zaključci nisu uvjerljivi ni kod analize pojedinih dokumenata, niti u cjelini: da pristav ima javnu vjeru, a da je notarska isprava sporedna (str. 38), kako objasniti bujanje isprava i drugih pisanih oblika? Mislimo da na pitanje “tko ima javnu vjeru” ne treba silom pokušati dati jedinstven odgovor: u istom pravnom odnosu javnu vjeru za jedan segment (osnovni odnos) ima isprava, a za drugi (uvođenje u posjed) pristav. To se izvrsno vidi iz isprave iz 1192., u kojoj ista osoba djeluje u obje faze istog postupka, najprije kao notar, a zatim kao pristav (*Codex*, sv. II, dok. 241, str. 257 – 258).

³² Budući da pripada pravnoj kulturi područja u zaleđu, javlja se u nekim ispravama sa Srbijom i Bosnom (Kostrenčić, *op. cit.* u bilj. 27, str. 43 – 44). Npr. tri “mješovita”

đenje u posjed u Dubrovniku bilo je povjereno kneževom pomoćniku koji se u latinskim izvorima naziva *vicarius*, a u hrvatskim *ban*.³³

Očito su postojali jasni običaji kako teče postupak uvođenja u posjed i koja su pristavova prava i dužnosti.³⁴ Na temelju zadarskog spora iz 1240. između Samostana sv. Damjana i nekog Petrića o zemljištima u Gorici kraj Biograda vidi se da sud najprije provodi zavod ophodeći sporne zemlje (*dictas terras savod-zavimus*), a da zatim pristav uvodi u posjed pobjednika u sporu predajom štapa (*dicto Paulo pristaldo in manu baculum tenente et ipsum dante dicto abbati*).³⁵ Uvođenje u posjed uz pomoć štapa (*baculum*) prodrlo je, inače, u sjevernu Italiju iz franačkog prava te se održalo i proširilo do te mjere da se još znameniti pravnik Baldus de Ubaldis u 14. stoljeću bavio pitanjem njegove pravne prirode.³⁶ Ne želimo tvrditi da je taj ritual s pristavom nužno franačkog podrijetla, pa niti da je stigao s talijanskog područja – može biti riječ o slučajnim podudarnostima; ipak nije naodmet upozoriti da se rabio posve isti simbolični predmet.

I inače se u europskom srednjovjekovlju uvođenje u posjed provodilo ritualno, simboličnim predmetima kao što je gruda zemlje (*pars pro toto*), nož, rukavice i slično; predajom te stvari prikazivala se predaja nekretnine, a njezinim bacanjem odricanje od prava prethodnog vlasnika.³⁷ U Budvi se krajem 15. stoljeća također davala gruda zemlje, lišće ili cvijeće, uz stupanje na tlo

pristava javljaju se u ispravi o kupnji prava na Pelješac od bosanskog bana iz 1333. (*Codex*, sv. X, prir. Smičiklas, T., JAZU, Zagreb, 1912., dok. 43, str. 79).

³³ Za primjere vikarova uvođenja u posjed vidi *Spisi dubrovačke kancelarije*, sv. I, prir. Čremošnik, G., JAZU, Zagreb, 1951., dok. 161, str. 43; dok. 251, str. 67; sv. II, prir. Lučić, J., JAZU i Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1984., dok. 1301, str. 342. Općenito o funkciji vikara vidi u: Krekić, B., *Unequal Rivals: Essays on Relations Between Dubrovnik and Venice in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Zagreb – Dubrovnik, 2007., str. 17 – 18.

³⁴ Npr. “stari običaj” bio je da se pristavu osigura dobro zauzdanog i osedlanog konja (*Codex*, sv. II, dok. 181, str. 186).

³⁵ *Codex*, sv. IV, dok. 107, str. 117; usp. također *Codex*, sv. II, dok. 181, str. 185 iz 1183. (*per baculi firmitatem inuestiuimus*). U prvome slučaju Margetić griješi stapajući funkciju suca i pristava (slučajno te odvojene funkcije obavlja ista osoba), što ga vodi u pogrešan zaključak o “arhaičnom načinu dokazivanja i donošenja presude” (Margetić, *op. cit.* u bilj. 29, str. 320 – 321). Usp. Margetić, *op. cit.* u bilj. 8, str. 36 – 38.

³⁶ Vidi Cortese, *op. cit.* u bilj. 9, str. 331 – 333.

³⁷ Bijsterveled, A.-J. A., *Do ut des. Giving, Memoria, and Conflict Management in the Medieval Low Countries*, Verloren, Hilversum, 2007., str. 71 – 73.

novog posjednika.³⁸ U skandinavskom pravu provodio se obred *skeyting*, kojim se pred skupštinom (*Thing*) zemlja skupljena iz četiri kuta nekretnine polagala u kupčev plašt.³⁹ Ritualno je postupanje pri uvođenju u posjed imalo funkciju konstitutivnog rituala (*rite d'institution*), kojime se memorira pravni čin i njegovo socijalno značenje.⁴⁰ Za “predstavjačko” u usmenoj pravnoj kulturi Maitland je umjesno konstatirao “*so long as law is unwritten, it must be dramatized and acted*”⁴¹, što vrijedi i za dalmatinsko srednjovjekovlje.

Čak i onda kada se prag pismenosti u definiranju supstancijalnih pravnih odnosa već sve češće i lakše prelazio, usmeni i simbolični čini pristava imali su važnu ulogu u njihovu spuštanju na razinu konkretnog prostora i lokalnog stanovništva, koje je novu situaciju na terenu trebalo prihvatiti kao činjenicu. Upravo se zato funkcija pristava održala dugo i u dominantno pisanoj pravnoj kulturi. Međutim, kako je prodirao “pisani standard”, tako je stranke očito znalo zasmetati što o tome činu nema nikakva pisana traga, pa su počele tražiti i isprave. Npr. u jednom splitskom slučaju iz 1208. pristav Vučina kao *auctor* (a vjerojatno na zamolbu stranke) daje u notarskoj ispravi (*breve*) sažeto zapisati osnovno o sporu, a zatim detaljno sam čin uvođenja u posjed: “da ne bi nekadašnji postupci iz nemara skroz pali u zaborav, zapisano se iznosi na sjećanje potomcima” (*ne res olim gesta per neglegenciam penitus obliuioni tradatur ad succedencium memoriam litteris redacta dinoscitur*).⁴² U perspektivi će isprava osvajati sve više terena i na tome polju.

³⁸ Vidi dokument citiran i protumačen u: Bujuklić, Ž., *Pravno uređenje srednjovjekovne budvanske komune*, Istorijski arhiv Budve i NIO Univerzitetaska reč, Nikšić, 1988., str. 122 – 125. Za komparativne podatke o javnim ritualima kod uvođenja u posjed i stjecanja stvarnih prava vidi Pertile, A., *Storia del diritto italiano*, sv. VI. 2, Unione Tipografica Editrice, Torino, 1900., str. 227 – 238.

³⁹ Nedkvitne, A., *Trusting Writing in Medieval Scandinavia*, u: Schulte, Mostert, van Renswoude, *op. cit.* u bilj. 1, str. 341.

⁴⁰ Bourdieu, P., *Les rites comme actes d'institution*, Actes de la recherche en sciences sociales, sv. 43, 1982., str. 58 – 63, http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/arss_0335-5322_1982_num_43_1_2159 (20. siječnja 2013.). O pravnim ritualima u dubrovačkoj srednjovjekovnoj baštini vidi Lonza, N., *Povlačenje svjedoka za uho: zagonetka iz dubrovačke srednjovjekovne građe*, u: Jerše, S.; Štih, P.; Mihelič, D. (ur.), *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem. Vojetov zbornik*, Založba ZRC, Ljubljana, 2006., str. 443 – 450; Lonza, N., *Ritual padanja ničice i sudsko založno pravo srednjovjekovnog Dubrovnika*, u: *Liber amicorum Antun Cvitanić* (u pripremi).

⁴¹ Cit. prema Hibbits, B. J., *Coming to Our Senses: Communication and Legal Expression in Performance Cultures*, Emory Law Journal, sv. 41, br. 4, str. 199, <http://faculty.law.pitt.edu/hibbits/ctos.htm> (20. siječnja 2013.).

⁴² *Codex*, sv. III, dok. 70, str. 80 – 81.

Općenito govoreći, najveću kušnju za nove pravne tvorbe u usmenoj pravnoj kulturi, čak i u malim i kompaktnim zajednicama (*face-to-face societies*), donosilo je vrijeme: ma koliko svjedoka bilo nazočno i ma kako oralna tradicija bila osigurana posebnim metodama (npr. pristavom), lanac znanja o pravu (u objektivnom ili subjektivnom smislu riječi) neumitno je postajao sve slabiji i prijetio pucanjem. Kod neke efemerne stvari problem će biti zanemariv, no kad su u pitanju nekretnine, pokazala se jasna prednost “čvrstog medija” pisane riječi.

III. U KRILU CRKVE: PRVI KORACI NA DUGOME PUTU OD USMENOSTI KA PISMENOSTI

Još prije 12. stoljeća, u protokomunalnom razdoblju, uz crkvene su ustanove (biskupska ili nadbiskupska sjedišta s kaptolom, samostane) nastajala vitalna žarišta pismenosti, koja su vremenom formirala i vlastite skriptorije i katedralne škole.⁴³ Nije slučajno da se u tim mikrosredinama najranije osjetila potreba da se važne pravne poslove prenese u pisani oblik. Iz istog će miljea, uostalom, poteći i “pranotari”, čija će djelatnost definirati ranu pravnu pismenost.⁴⁴

Stoga ne čudi da su najstariji sačuvani zapisi o pravnim poslovima, kod kojih je pisani medij primijenjen na još usmeno utemeljenu pravnu kulturu, redom vezani uz samostanska prava, osobito zemljišne posjede. Tzv. Supetarski kartular, izrađen početkom 12. stoljeća, pravne radnje (od 1080. nadalje) bilježi u sažetom obliku, prepričavajući ih, jer mu je svrha ostaviti “spomen” (*recordacio*) – pisani, trajni pregled onoga što samostan ima i po kojem temelju (*liber traditio-*

⁴³ Matijević Sokol, M., *Splitski srednjovjekovni književni krug*, u: Budak, *op. cit.* u bilj. 11, str. 157 – 173; Matijević Sokol, M., *Samostanski i memorijalni zapisi* (libri traditionum) srednjega vijeka i uloga svećenika-pisara (pranotara), u: Budak, N. (ur.), *Sacerdotes, iudices, notarii: Posrednici među društvenim skupinama*, 2. istarski povijesni biennale, sv. 2, Državni arhiv u Pazinu i dr., Poreč, 2007., str. 5, 8 – 17. Čak i kad nije izravno citirana, za naša je razmatranja vrlo inspirativna bila knjiga Katičić, R., *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, 2. izdanje, Matica hrvatska, Zagreb, 2007.

⁴⁴ O tim pisarima “pranotarima” vidi osobito Grbavac, B., *Notarijat na istočnoj jadranskoj obali od druge polovine 12. do kraja 14. stoljeća*, doktorska disertacija, Zagreb, 2010., str. 11 – 12, 18 – 19, 26 – 27, 33 – 34, 40, 74 – 75. Praga pomišlja da se u 13. stoljeću u splitskoj katedralnoj školi, uz koju je djelovao i skriptorij, predavala *ars dictaminis* i osnove prava, no argumenti su mršavi. Vidi Praga, G., *Testi volgari spatolini del trecento*, Atti e memorie della Società dalmata di storia patria, sv. 2, 1927., str. 26 – 27.

num). Uz svaki su navedeni svjedoci jer bi u slučaju spora bili relevantni njihovi iskazi o usmenim pravnim poslovima i sudskim presudama, a ne ti zapisi.⁴⁵ Bez obzira na to što je uklesana u kamenom materijalu, po vremenu i kontekstu nastanka te svojoj prirodi slična je i Bašćanska ploča za posjede krčkog samostana sv. Lucije.⁴⁶ Funkcijom memorijalnog spisa srodna je i pergamena s nizom upisa o stjecanju zemljišta splitskih benediktinki, počevši od osnutka samostana 1068.⁴⁷ Drugim riječima, svi spomenuti i drugi spomenici crkvene pismenosti, bez obzira na svoje precizno žanrovsko određenje, funkcioniraju još uvijek samo kao potpora usmenoj tradiciji i podsjetnik na usmene pravne čine. Predstavljaju ipak prvi, važni korak na putu k pisanim pravnim oblicima.

IV. PRIJELOMNO 12. STOLJEĆE

Ne treba trošiti riječi na to da je kroz zadnjih tisuću godina u dalmatinskim gradovima nestalo mnogo pisanog materijala. Požari, kakav je bio i onaj koji je nakon potresa 1667. progutao gotovo sve dokumente dubrovačke nadbiskupije, uzeli su svoj danak; čak su i u ratovima i političkim preokretima u 20. stoljeću – posebno u Zadru – nestali neki važni rukopisi; pitanje je i što se sve od srednjeg vijeka naovamo pustilo da propadne kao nepotrebno⁴⁸ ili recikliralo

⁴⁵ O kontekstu nastanka i diplomatskom žanru Supetarskog kartulara u novije je vrijeme pisala Matijević Sokol, *Samostanski i memorijalni zapisi*, op. cit. u bilj. 43, str. 8 – 11; ondje je navedena i sva starija literatura. Za ostale *libri traditionum* / montaneje vidi Ančić, M., *Srednjovjekovni montaneji*, Starohrvatska prosvjeta, ser. 3, sv. 24, 1997., str. 135 – 136; Matijević Sokol, *ibid.*, str. 15 – 16.

⁴⁶ Za žanrovsku analizu i pregled literature vidi Matijević Sokol, *ibid.*, str. 11 – 13.

⁴⁷ Detaljnije Matijević Sokol, *ibid.*, str. 13 – 15. Međutim, nije točno da su suci u sporu iz 1286. presudili u korist benediktinki zato što je ovome dokumentu priznata javna vjera, kako tvrdi autorica (str. 15). Naime, sud uopće nije donio pravorijek jer je tužitelj Prvoslav odustao od zahtjeva pod uvjetom da opatica i redovnice prisegom potvrde svoje navode (*dictus Peruoslavis sentenciam non expectans per nos ferendam, sua propria et spontanea uoluntate dedit se sacramentis dicte domine Stane abbatisse et monaharum eius*). Benediktinke su se ponajprije pozivale na miran posjed tijekom više od 50 godina, tj. na dosjelost, a tek zatim na *montanum* i još jednu ispravu (*Codex*, sv. VI, dok. 477, str. 563). Nema nikakva razloga ni pomisliti da je Prvoslava pokolebala “neodlučnost sudaca” (Ančić, op. cit. u bilj. 45, str. 130), nego je vjerojatno, nakon što se prvo okomio na nevaljanost montaneja, procijenio da će njegov tužbeni zahtjev imati vrlo slabe izgleda zbog dugog mirnog posjeda, čak i kad se dokumentom ne bi dokazalo da je i zakonit (tzv. kvalificirani posjed).

⁴⁸ Od 1824. do 1827. izvršeno je nestručno škartiranje zadarske arhivske građe, u kojemu je bačen vrijedan materijal. Foretić, F., *Kratak historijat i opći inventar Državnog arhiva u Zadru*, Arhivist, sv. 5, br. 1, 1955., str. XXIX.

kao goli materijal za uvez novih kodeksa.⁴⁹ Međutim, nema dvojbe o tome da se malobrojnost sačuvanih dokumenata do druge polovice 12. stoljeća ne može pripisati samo zloj kobi, već ponajprije tome što praksa davanja pisane forme pravnim činima prije tog razdoblja nije ni bila proširena.

U talijanskim gradovima produkcija pravnih dokumenata već tijekom 12. stoljeća eksponencijalno raste, da bi u 13. stoljeću dosegla vrlo visoku frekvenciju. Bez obzira na sve ograde omjeri su takvi da ne može biti riječ o prividu. Dok, primjerice, raspoložemo sa svega 25 bolonjskih oporuka iz 12. stoljeća, iz 13. stoljeća sačuvano ih je više od 250.000.⁵⁰ Dinamika tog razvitka razlikovala se od grada do grada, no u cjelini je bila toliko snažna i nagla da povjesničari govore o “eksploziji pismenosti” (Cammarosano) i o njezinoj “revoluciji” (Maire Vigueur).⁵¹ Među općim razlozima za bujanje privatnih isprava najvažniji su bili porast stanovništva i uspon trgovine, koja je tražila veću pravnu sigurnost te stvaranje institucija komunalnih društava koje će ubrzo biti spremne prigrliti pismenost u javnim poslovima. Daljnje širenje “pravne pismenosti” omogućila je i proizvodnja papira kao jeftinijeg materijala te stvaranje novog sloja onih koji će dokumente sastavljati (notarijat itd.). Već oko 1200. isprava se u talijanskim gradovima smatrala bitnom za legitimaciju prava.⁵² Kad se uspostavio ‘pisani standard’, isprave su se počele izrađivati i za poslove manje vrijednosti i za kratkotrajne odnose, a novost su i tzv. “defenzivne isprave”⁵³, koje nemaju dispozitivni karakter, već im je svrha sačuvati pisani dokaz za slučaj spora (npr. priznanice o namiri duga). Dakako, uspo-

⁴⁹ Tako je niz fragmenata starih pravnih i drugih rukopisa, recikliran u srednjem i ranom novom vijeku za uvez, otkriven pri sređivanju Zadarskog arhiva 1920-ih.

⁵⁰ Behrmann, Th., *The Development of Pragmatic Literacy in the Lombard City Communes*, u: Britnell, R. (ur.), *Pragmatic Literacy, East and West 1200–1330*, The Boydell Press, Woolbridge, 1997., str. 30. Behrmann daje i druge primjere i pokazatelje, a citirani je preuzet iz istraživanja Martina Bertrama. Za Englesku vidi Clanchy, *op. cit.* u bilj. 5, str. 59 – 60.

⁵¹ Maire Vigueur, J.-C., *Révolution documentaire et révolution scripturaire: le cas de l'Italie médiévale*, Bibliothèque de l'École des Chartes, sv. 153, br. 1, 1995., str. 180, http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/bec_0373-6237_1995_num_153_1_450767?luceneQuery=%2B%28authorId%3Apersee_36902+authorId%3A%22auteur+bec_6443%22%29&words=persee_36902&words=auteur%20bec_6443 (27. svibnja 2013.).

⁵² Keller, H., *Gli statuti dell'Italia settentrionale come testimonianza e fonte per il processo di affermazione della scrittura nei secoli XII e XIII*, u: Albini, G. (ur.), *Le scritture del comune. Amministrazione e memoria nelle città dei secoli XII e XIII*, <http://fermi.univr.it/rm/biblioteca/scaffale/volumi.htm#Giuliana%20Albini> (20. siječnja 2013.).

⁵³ Naziv potječe od Behrmanna, *op. cit.* u bilj. 50, str. 28.

redo su se umnažali i dokumenti komune, vezani uz djelovanje javne vlasti u raznim segmentima, podestatsku upravu “ugovornog tipa”, kontrolu prihoda i rashoda i dr.⁵⁴ Osnutak pravnih škola i sveučilišne poduke, razvitak *ars notariae* kao posebne vještine izvan opće *ars dictandi*⁵⁵ te okretanje prema rimskome pravu, koje je imalo tradicionalno pisanu kulturu, djelovalo je u tom procesu katalizatorski.

Razmotrimo li u vrlo grubim linijama isti proces u dalmatinskim gradovima, vidjet ćemo da do prvog kvantitativnog (pa i kvalitativnog) skoka u pisanim pravnim oblicima dolazi negdje oko 1160. – 1170.⁵⁶ Uz već spomenute opće čimbenike za to je bio posebno zaslužan ubrzan razvitak komunalnog društva i urastanje notarijata u komunalni ustroj: upravo se u to vrijeme u razvijenijim gradovima javlja titula “zaprisegnutog komunalnog notara” (*iuratus notarius communis*).⁵⁷ Općinski notarijat, premda još nije bio postavljen na profesionalne osnove, pokazuje da je komuna pisano uobličavanje pravnog života počela smatrati svojom funkcijom; u tome se može vidjeti i ambicija dalmatinskog grada da se pridruži zajednicama koje su osiguravale takvu “uslugu”, a po svojoj prilici i želja za ostvarenjem kontrole nad produkcijom pravnih dokumenata. Pa ipak, privatnopravne isprave dale su prvi impuls tom procesu prelaska na pisani standard i bile u početku daleko brojnije od javnopravnih.⁵⁸

V. U PRAVNIM POSLOVIMA PISANI OBLICI POTISKUJU USMENE

Postupno jačanje pisane pravne kulture dalmatinskih gradova u drugoj polovici 12. stoljeća povratno je utjecalo na to da se pisani oblik, premda se for-

⁵⁴ *Ibid.*, str. 39 – 41.

⁵⁵ Keller, *op. cit.* u bilj. 52, bilj. 40.

⁵⁶ Grbavac, *op. cit.* u bilj. 44, str. 81.

⁵⁷ Za Zadar i Split vidi Grbavac, *op. cit.* u bilj. 44, str. 11 – 12, 18 – 19; za Dubrovnik vidi Jireček, C., *Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner*, Archiv für slavische Philologie, sv. 27, 1905., str. 186. Notari su još uvijek domaći klerici, često kanonici lokalnog kaptola. Osim činjenice da su žarišta pismenosti u krilu Crkve, ne treba zanemariti okolnost da je uloga biskupa i kaptola u političkom (pa time i pravnome) životu bila još uvijek važna. Koristan pregled donosi Dusa, J., *The Medieval Dalmatian Episcopal Cities: Development and Transformation*, Peter Lang, New York itd., 1991., posebice str. 70 – 96, no ovom je pitanju posvećena pozornost i u brojnim raspravama o srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima. Moć je u srednjovjekovnim gradovima policentrična, tako da ne treba polaziti od jedinstvene strukture javne vlasti s isključivim ovlastima.

⁵⁸ To je kod sjevernotalijanskih komuna primijetio Dartmann, *op. cit.* u bilj. 15, str. 200 – 202.

malno nije zahtijevao, sve češće smatrao poželjnim za slučaj da među strankama nastane spor o sadržaju dogovorenog. U sporazumu postignutom sredinom 12. stoljeća pred papinskim legatom (*pagina de placito*)⁵⁹ o tome da će Samostan sv. Stjepana u Splitu ubuduće na drugu nedjelju iza Uskrsa častiti kanonike tako da im jelo šalje doma kaže se: “Budući da ne žele svi smrtnici jedno te isto, pa se vrlo često kod već dogovorenih poslova preotvaraju prethodne dvojbe, izrastao je običaj da se svi ugovori odnosno sporazumi zapisuju da naknadno ne bi dolazilo do prijepora i one koji ga razmatraju odvrćalo s puta istine.”⁶⁰

Isprava koju je 1166. dao izraditi Ivan, opat zadarskog Samostana sv. Krševana, isto jasno pokazuje kako se u pisani oblik (*cartula recordationis*) prenosi raniji usmeni pravni posao. Oko oporuke kojom je Kuzma, lučki župan i ujedno redovnik tog samostana, na samrti pred sedam svjedoka ostavio Sv. Krševanu neku zemlju kod Kamenjana nije bilo ništa sporno i samostan je već bio uveden u posjed u prisutnosti niza svjedoka. Jedina svrha isprave bila je zamjena ljudskog pamćenja sigurnijim, pisanim medijem.⁶¹

Kako je rasla senzibilizacija prema važnosti pismene forme, tako su se i usmeni pravni poslovi, inače posve valjani, “prevodili” u pisani oblik isprave, koji se počinjao smatrati sigurnijim. Kada je Rozana, opatica zadarskog benediktinskog Samostana sv. Marije 1170. zatražila od bilježnika da zapiše iskaze svjedoka o usmenom pravnom poslu, kojime je majka na samrti predala dječaka Prvoša samostanu da ga nauče pisati i pripreme za svećeničku službu⁶², ona to nije učinila zato što usmeni oblik ne bi valjao (bez obzira na to je li pravni posao shvaćen kao ugovor ili oporuka), nego zato što je mislila da je pisani oblik pouzdaniji. Sigurno je na njezin stav utjecalo to što je već bila navikla na pisane akte s obzirom na to da je njezin samostan vodio kartular u koji su se unosili pravni poslovi.

S vremenom su i obični građani počeli shvaćati da je, pogotovo kod pravnih poslova veće vrijednosti, mudro obratiti se notarar i dati sastaviti ispravu

⁵⁹ *Placitum* izvorno znači spor, ali u srednjem je vijeku već poprimio značenje sporazuma. Vidi Lupoi, M., *The Origins of the European Legal Order*, Cambridge University Press, Cambridge itd., 2000., str. 501 – 502.

⁶⁰ *Cum uniuersorum mortalium non sit una eademque uoluntas et iam definita negocia in priorem dubitationem sepissime reducere consueuerunt, inoleuit consuetudo, ut omnes contractus siue conditiones adnotentur in scriptis, ne postmodum exinde oriatur dissensio et a tramite ueritatis audientes compellat auertere.* (Codex, sv. II, dok. 59, str. 60).

⁶¹ Codex, sv. II, dok. 101, str. 107. Sasvim drukčiju interpretaciju nudi Margetić, *op. cit.* u bilj. 8, str. 22 – 23.

⁶² Codex, sv. II, dok. 123, str. 128.

jer će im – čine li tako i drugi – tek taj oblik pružiti puno jamstvo dokazivosti pravnog posla i time dati najvišu zaštitu njihovim subjektivnim pravima. O toj “unutarnjoj nuždi” svjedoči, na primjer, arenga zadarskog ugovora o prodaji kuće iz 1193.: “Što god se prodaje ili daruje nužno je zabilježiti u pisanom kalupu [doslovno: okovima] da se protekom vremena ili prešućivanjem ne bi zaboravili uvjeti prodaje ili darovanja...”⁶³

Jedan od najboljih pokazatelja uspjeha i širenja “pisanog standarda” kod pravnih poslova jest njegovo naličje – izrada tzv. formalnih ili diplomatskih falsifikata, isprava koje sadržavaju istinitu obavijest o pravnom poslu, premda nisu izrađene u izvornim okolnostima koje u njima stoje. U pravilu originalna isprava nije ni bila sastavljena jer to u tom trenutku još nije bilo uobičajeno, pa je ovlaštenik bio suočen s mogućnošću da mu u budućnosti ne bude priznato neko subjektivno pravo, premda ga je stekao valjanim *titulusom*, samo zato što se izmijenio pogled na *modus*.⁶⁴ Kako je zgodno rekao L. Margetić pišući o zadarskim svetokrševanskim ispravama, “falsifikatori su vjerojatno bili duboko uvjereni da istini... samo malo ‘pomažu’”.⁶⁵ Izrada falsificiranih isprava opća je europska pojava, koja naglo raste iza 1100. i opada iza 1300., to jest buja upravo u doba prijelaza s usmenog na pisani standard.⁶⁶

Budući da između izrade falsifikata i u njima sadržanih pravnih poslova postoji vremenski procijep, ponekad se može iščitati pomak u shvaćanju o poželjnosti usmene i pisane forme. Uzmimo za primjer zadarsku ispravu koja je datirana u kraj 10. stoljeća, a u stvarnosti je vjerojatno izrađena gotovo dva stoljeća kasnije.⁶⁷ U njoj stoji da su se neki zadarski plemići koji su zakupili ribolovišta kod Molunta i u Telašćici zbog stalnih sukoba prigodom podjele

⁶³ *Codex*, sv. II, dok. 246, str. 261. U sklopu razmatranja razvitka notarijata na ovaj je odlomak upozorila i Nada Klaić u: Klaić, N.; Petricioli, I., *Zadar u srednjem vijeku*, Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet – Zadar, Zadar, 1976., str. 199.

⁶⁴ Od obilate literature izdvajamo Clanchy, *op. cit.* u bilj. 5, str. 148 – 149, 318 – 319. Historiografija je pokazala je da su ti falsifikati, uz kritički oprez, iskoristiva vrsta povijesnih izvora, jer se njihov tvorac, da bi djelovali što uvjerljivije, trudio unijeti što više istinitih obavijesti o svemu što okružuje dispozitiv. Vrijednost im je za pravnu povijest u tome što prenose pravno znanje, običaje i termine vremena u kojem su falsifikati izrađeni.

⁶⁵ Margetić, *op. cit.* u bilj. 20, str. 33; na tom je mjestu također sažeta rasprava o autentičnosti svetokrševanskih isprava.

⁶⁶ O opsegu i dinamici pojave falsifikata u europskim okvirima vidi Mostert, *op. cit.* u bilj. 1, str. 38 – 59, osobito str. 38 – 39.

⁶⁷ *Codex*, sv. I, dok. 34, str. 49 – 51. *Status questionis* o njezinoj autentičnosti donosi Margetić, *op. cit.* u bilj. 20, str. 32 – 33.

četvrtine ribe koja im je očito pripadala u naturi, odrekli tog udjela u korist Samostana sv. Krševana. Prema ispravi darovanje je bilo usmeno pred nizom uglednih svjedoka, a dao ga je zatim zapisati prior Madije (koji je povijesna ličnost, u izvorima zabilježen 986. – 999.). Pretpostavimo li da je darovanje bilo stvarno, tj. da je riječ samo o formalnom, a ne i o materijalnom falsifikatu, očito je da je temeljni pravni problem za samostan bio taj što su imena darovatelja bila zaboravljena: Kako sročiti valjano darovanje ako je identitet darovatelja nepoznat? Imena nisu izmišljena, već je nađeno kreativno rješenje: umetnuta je priča o tome da su darovatelji svoja imena dali zapisati u dokumentu (*cartula*) koji su simbolično položili na oltar⁶⁸, dakle upućujući na navodni pismeni zapis o tom bitnom elementu ugovora. Za naš je argument zapravo sporedno je li se darovanje zaista dogodilo ili je priča posve izmišljena jer se u njemu odražava ono što nas zanima: pogled na snagu i uvjerljivost pisane riječi u drugoj polovici 12. stoljeća.

VI. ZAMJENA USMENIH OBLIKA PISANIMA PRI SUĐENJU

Isti motiv trajnog memoriranja sadržaja nekog pravnog čina koji je utjecao na porast važnosti pisane forme u poslovima privatnih osoba djelovao je i kod sudskih presuda.⁶⁹ Zanimljiv slučaj prijelaza preko praga 'pisanog standarda' zabilježen je u sporu o nekim zemljištima u Bubnjanima koji se krajem 12. stoljeća vodio u Zadru između Samostana sv. Dimitrija i Brukonje sa sinovima. Isprava (nazvana *cartula difinicionis et protectionis*) koju je izdao skradinski biskup Mihovil 1189. zapravo u pismenoj formi potvrđuje njegovu mnogo raniju usmenu presudu u tom slučaju. Budući da je strana koja je izgubila spor na temelju ogluhe i dalje bila nezadovoljna i smatrala da je protustranka posjed uzurpirala, izdana je naknadno i ova "pisana potvrda" o usmenoj presudi.⁷⁰

Sličan primjer odnosi se na ispravu iz 1164. u korist Samostana sv. Tome u Biogradu u vezi sa zemljom u Mokranima.⁷¹ Bit problema bila je u tome

⁶⁸ Polagati na oltar isprave o pravnoj radnji običavalo se i drugdje, npr. u Francuskoj. Tolk, B.-M., *La mise en scène des actes en France au Haut Moyen Age*, Frühmittelalterliche Studien, sv. 38, 2004., str. 293 – 295.

⁶⁹ Ostavljamo ovom prilikom po strani vrlo važna pitanja pismenosti i pravnog znanja sudaca te *stvarnih* izvora za pravnu praksu, jer ona traže pomnu zasebnu obradu.

⁷⁰ *Codex*, sv. II, dok. 217, str. 234 – 235. Primjer kratko spominju Klaić, Petricioli, *op. cit.* u bilj. 63, str. 198.

⁷¹ *Codex*, sv. II, dok. 96, str. 99 – 100. Za Šufflayjevu i Margetićevu interpretaciju, od koje se naša razlikuje, vidi Margetić, *op. cit.* u bilj. 8, str. 20 – 22. Po našem mi-

što su redovnice već dobile spor protiv hrvatskog plemićkog roda Glamočana koji se vodio pred dužnosnicima Kraljevstva, no Glamočani se nisu obazirali na presudu ni nakon dva formalna uvođenja u posjed putem pristava. Pitanje je je li možda promjena političkih silnica s kratkotrajnom obnovom vrhovne bizantske vlasti potaknula samostan da reaktualizira ovo pitanje⁷², a motiv u pozadini jamačno je bila pretpostavka redovnica da će pisana forma povećati šansu za ostvarenje njihovih prava te su se zato obratile crkvenim vlastima. Bitno je uočiti da splitski nadbiskup u ovome sporu uopće nije sudio o meritumu (pravu na zemlju), nego je proveo postupak u kojem je utvrdio sadržaj valjane usmene presude i imenovao novog pristava za uvođenje u posjed (*ea que... iudicauerunt... nos confirmamus... et pristoldum concessimus*). Njezin je konkretan ishod nadbiskupov nalog notar u izradi ispravu o ranijoj presudi (*precipimus... fieri cartulam*), tj. “prevođenje” usmenog oblika u pisani.

U vrlo važnom dokumentu iz 1199. o ranije vođenom sporu o zemlji u Gorici izabrani zadarski nadbiskup koji je ranije “uskočio” u ulogu pristava (*vicepristaldus*) umjesto nećaka Dražine, upućenog po javnome poslu u Ugarsku, detaljno je iznio tijek svojedobne parnice između Opatije sv. Kuzme i Damjana i kneza Damjana Desinjinog. Samostan se u potporu svojih prava bio pozvao na neke dokumente (*bona privilegia*), ali i na neku staricu kao živog svjedoka (*vivus testis*). Suprotna je strana odbila vjerodostojnost dokumenata (*cartis et scripturis vestris fidem ad plenum adhibere non possumus*), ali je prihvatila svjedoka. Pristav Dražina poslan je tada da ispita ženu i ona je iznijela niz činjenica koje su išle u prilog samostanu te je sud stoga presudio u njegovu korist, zatraživši da neki redovnik u ime opata⁷³ prisegom potvrdi pisane i usmene dokaze (*sua priuilegia et suam testem... iuramento firmaret*) i nakon toga presuda je donesena i upućena

šljenju pristav tu nije nazočan radi javne vjere u temeljnom poslu, nego samo radi uvođenja u posjed, a “svjedoci” nemaju funkciju dokazivanja sadržaja isprave, nego “javnosti”, jer se jasno razlikuju dvije grupe – s jedne strane osobe iz crkvenog miljea, a s druge stanovnici šireg područja na kojemu je sporna zemlja (*Sclavi*), od kojih su neke označene i svojim funkcijama (sudac, podžupan itd.), a za koje je bilo korisno da budu upoznati s rješenjem spora. Smatramo da nema dvojbe da javnu vjeru ispravi daje notar.

⁷² U ispravi se jasno kaže da je područje prije bilo pod vrhovnom vlašću ugarskog kralja (*qui tunc temporis sub rege Ungarico erat*).

⁷³ Osobito je zanimljivo da je opat “opunomoćio” redovnika s pomoću cjelova (*qui dictum abbate osculatus est*). Poljubac je u srednjem vijeku, među ostalim, ritualni način potvrde nekog sporazuma. Vidi Petkov, K., *The Kiss of peace: Ritual, self, and society in the high and late medieval West*, Brill, Leiden itd., 2003.

na izvršenje.⁷⁴ Ne može se precizno utvrditi koliko je vremena proteklo od ovog usmenog spora do njegova zapisivanja, potaknutog željom da samostan uđe u posjed spomenute zemlje – za samo je jednog sudionika prvotnog spora sigurno da je još živ (pristav Dražina); knez Damjan mrtav je, ali žena mu je na životu još 1219.⁷⁵ Dakle, usmeni spor mogao je biti vođen i više desetljeća ranije, ali po svemu sudeći ne prije 1150. Zapis o njemu (*brevarium*) iz 1199. podastrt je sudu u novome sporu o istoj zemlji s nekim Petrićem 1240. godine te ga je sud brižljivo pročitao i razmotrio, donijevši novu presudu (*sentencia diffinitiva*) u korist opatije, ali s time da opat s još dvojicom prisegne da je istina ono što stoji u ispravi o ranijem sporu, a što je potvrdila i svjedokinja, te je nakon toga samostan uveden u posjed nekretnine.⁷⁶ Kroz ovaj slučaj prate se zapravo četiri faze u djelovanju suda na putu od usmenosti prema pismenosti. Najprije je, možda negdje 1160-ih ili 1170-ih, vođen usmeni spor uz učešće pristava kao “usmenog notara”⁷⁷; zatim su 1199., kada je samostan zatražio uvođenje u posjed, bitni sadržaj spora i presuda preneseni u pisani medij, ispravu koju je pisao notar Blaž; godine 1240. sud je o pravu samostana odlučivao na temelju tog pisanog dokumenta i naredio novo obredno uvođenje u posjed uzurpiranog zemljišta, ali ipak tražeći (barem formalno) prisegu o njegovoj istinitosti⁷⁸, a tu novu sudsku odluku zapisao je notar Juraj; u drugoj polovici 14. stoljeća izrađen je njezin prijepis, koji je ovjeren i potpisom egzaminatora i kaptolskim pečatom.

⁷⁴ *Codex*, sv. II, dok. 308, str. 326 – 328. Zanimljivo je primijetiti da je prvo bilo predviđeno da strana koja je izgubila spor položi prisegu da prihvaća “novo stanje”, no kako se oglasila, provedeno je službeno uvođenje u posjed i bez toga. Naša se analiza razlikuje od zaključaka u: Margetić, *op. cit.* u bilj. 20, str. 33.

⁷⁵ Steindorff, *op. cit.* u bilj. 16, str. 114, bilj. 23.

⁷⁶ *Codex*, sv. IV, dok. 107, str. 115 – 118. Bitno je istaknuti da je svjedok saslušan samo o pitanju identiteta zemlje o kojoj se vodi spor jer je u tome postojala dvojba.

⁷⁷ Ovo rješenje s pristavom nije tipično (vidi gore).

⁷⁸ Margetić je smatrao da je riječ o dokaznoj presudi “barbarskog sudskog procesa” (Margetić, *op. cit.* u bilj. 16, str. 92), a na tome smo tragu pisali i sami (Lonza, N., *Tužba, osveta, nagodba: modeli reagiranja na zločin u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, sv. 40, 2002., str. 63 – 64). Međutim, ovakvu je interpretaciju, vezano uz Milano, uvjerljivo opovrgnuo Vallerani, pokazavši da u građanskim predmetima prisega nije bila samostalan dokaz odlučan za spor, već je pravorijek sazrijevao na temelju drugih dokaza, koje je prisega trebala potvrditi *pro forma* (Vallerani, M., *Tra astrazione e prassi. Le forme del processo nelle città dell’Italia settentrionale del secolo XII*, u: Arlinghaus, F. J. et al. (ur.), *Praxis und Gerichtsbarkeit in europäischen Städten des Spätmittelalters*, Vittorio Klostermann Verlag, Frankfurt, 2006., str. 147).

VII. PISANE NORME DOPUNJUJU I NADOMJEŠTAJU USMENE

Prema kraju 12. stoljeća, usporedo s jačanjem pisane forme za pravne poslove i presude, širila se također praksa registriranja novih normi u pisanom obliku. Mnoge su europske sredine još i dulje poznavale samo “usmeno zakonodavstvo” – primjerice, u Engleskoj je do promjene paradigme došlo tek 1215. s *Magnom Cartom*, i to na pritisak plemstva.⁷⁹

Trag prijelaza iz usmene faze u pisanu u ranom normativnom sloju vrlo dobro ilustrira dubrovačka isprava iz 1190. o osobnom imunitetu za dužnike koji dođu u Dubrovnik na dane oko blagdana sv. Vlaha.⁸⁰ Isprava je oštećena i ne čita se u cijelosti, no ipak se iz nje dade razabrati da je prvo (očito u siječnju, prije početka razdoblja imuniteta) izdan “proglas svim Dubrovčanima” (*bandum omnibus Raguseis*) s gornjim sadržajem, a zatim je na sam blagdan (3. veljače) izrađena isprava u kojoj je to zapisano da bi ostalo trajno na snazi “radi sjećanja” (*et ut nunquam hoc rumpi possit, in scriptis memorandum duxerit*).

Sa samog kraja 12. stoljeća sačuvan je također poneki kratki zakon (*statutum*) iz Splita⁸¹, Dubrovnika⁸² i Raba⁸³. Ti su normativni zahvati bili vrlo skromni – njima se reagiralo na konkretan poticaj iz života, gotovo pa usput regulirajući pravne odnose i za ubuduće.⁸⁴

Kao i u sjevernotalijanskim gradovima⁸⁵, svaki je takav rani propis bio zapisan zasebno i dobivao je oblik isprave. Nije bez značenja što su dalmatinski pro-

⁷⁹ Clanchy, *op. cit.* u bilj. 5, str. 263 – 265.

⁸⁰ *Codex*, sv. II, dok. 227, str. 242. Na istoj pergameni, jedan ispod drugog, nalaze se dva dokumenta s istim nadnevkom: mir između Dubrovčana i Kačića i odluka vezana uz blagdan gradskog zaštitnika. Takvo nizanje nije bilo uobičajeno; vjerojatno je to praktičan potez notara koji je imao na raspolaganju veći komad pergamenta, koji nije prezeao.

⁸¹ Primjerice propis o dokazima iz 1174. (*Codex*, sv. II, dok. 135, str. 138 – 139).

⁸² Vidi Lonza, N., *Dubrovački statut, temeljna sastavnica pravnog poretka i biljeg političkog identiteta*, u: Šoljić, A.; Šundrica, Z.; Veselić, I. (prir.), *Statut grada Dubrovnika sastavljen godine 1272.*, Državni arhiv u Dubrovniku, Dubrovnik, 2002., str. 17.

⁸³ Propis o sadnji vinograda iz 1178. *Codex, Supplementa*, sv. I, prir. Barbarić, J.; Marković, J., JAZU, Zagreb, 1998., dok. 10, str. 51.

⁸⁴ Za Dubrovnik vidi Lonza, *op. cit.* u bilj. 82, str. 16.

⁸⁵ Behrmann, *op. cit.* u bilj. 50, str. 32 – 33; Bartoli Langeli, A., *La documentazione degli stati italiani nei secoli XIII-XV: forme, organizzazione, personale*, u: *Culture et idéologie dans la genèse de l'État moderne*, École française de Rome, Roma, 1985., str. 46, http://www.persee.fr/web/ouvrages/home/prescript/article/efr_0000-0000_1984_act_82_1_2805 (23. siječnja 2013.).

pisi s kraja 12. stoljeća, na primjer iz Splita i Raba⁸⁶, zapisani u formi notarske, a ne javne (tzv. kancelarijske) isprave⁸⁷, jer to upućuje na još neizgrađen koncept institucionalizirane javne vlasti. Međutim, na pitanje oblikovanja dokumenta kao notarske ili javne/kancelarijske isprave očito su djelovale i navike i stil konkretnog notara. U Dubrovniku će, na primjer, već 1190. jedan notar propisu dati oblik javne isprave⁸⁸, no njegov će kolega 1235. za drugi zakon izraditi pravu notarsku ispravu sa svjedocima i notarskim znakom.⁸⁹ Kolebanja oko oblika bilo je u to vrijeme i u talijanskim sredinama i tek se s prijelazom iz 13. u 14. stoljeće učvršćuje ideja da javne institucije vlastitim autoritetom daju pravnu snagu dokumentima i da im u tome nije nužno posredovanje notarske javne vjere.⁹⁰

Nova faza u razvitku normativnih izvora počinje u dalmatinskim gradovima 1230-ih s “okrupnjivanjem” pisanih normi u nešto složenije i cjelovitije pisane normativne oblike – preteče budućih statuta. S iznimkom Garganova splitskog kapitulara i, možda, dubrovačkih odredaba o kaznenom pravu, čini se da su to ipak bili kratki propisi: sačuvani primjeri još su uvijek zapisani na jednom listu pergamene. Kvalitativni (pa i kvantitativni) skok u to vrijeme nije slučajna i treba ga povezati s novim oblicima upravljanja koji se oslanjaju na pisanu kulturu, bila ona vezana uz tip podestatske ili mletačke uprave (*regimen*). Kodifikatorski val, koji se u to vrijeme širio Italijom, na našoj je obali ipak bio zakočen nepovoljnijim političkim okolnostima.⁹¹

Pravne norme koje je izdavala javna vlast u komuni s vremenom su potiskivale nepisano običajno pravo i izrijeком mu u hijerarhiji pravnih izvora davale sekundarnu i supsidijarnu vrijednost; međutim, u stvarnosti znatni segmenti društvenog života nisu regulirani propisima, već je taj prostor i nadalje zauzimalo običajno pravo.⁹² U slučaju potrebe njegov se sadržaj i dalje dokazivao

⁸⁶ *Codex*, sv. II, dok. 135, str. 138 – 139.

⁸⁷ Zbog mogućih zabuna pri korištenju diplomatskog pojma “javne isprave”, Bartoli Langeli predlaže da ih se zove “kancelarijskim ispravama” (*op. cit.* u bilj. 85, str. 49). Osnovno je to da pravnu snagu izvode iz institucije koja ih je donijela, a ne iz ovlasti notara koji ih je sastavio.

⁸⁸ *Codex*, sv. II, dok. 227, str. 242.

⁸⁹ *Codex*, sv. III, dok. 381, str. 439.

⁹⁰ Britnell, R., *Pragmatic Literacy in Latin Christendom*, u: Britnell, *op. cit.* u bilj. 50, str. 8 – 9; Bartoli Langeli, *op. cit.* u bilj. 85, str. 43.

⁹¹ S ovim sasvim kratkim naznakama napuštamo tu nit nadajući se da ćemo je nastaviti drugom prigodom.

⁹² Na dubrovačkom primjeru detaljnije Lonza, *op. cit.* u bilj. 82, str. 14 – 15. O neadekvatnosti koncepta hijerarhije pravnih izvora u srednjovjekovnim pravnim sustavima vidi Grossi, P., *Il sistema giuridico medievale e la civiltà comunale*, str. 10 – 11, http://eprints.unifi.it/archive/00001890/01/03_Paolo_Grossi.pdf (3. veljače 2013.).

putem svjedoka u sudskom postupku⁹³ ili pred Vijećem.⁹⁴ No važno je naglasiti da obilje primjera upozorava da termin *consuetudo* nije svediv na “običajno pravo” u današnjem smislu riječi, na primjer formulacija “običaj Statuta grada Dubrovnika” (*consuetudo statutorum civitatis Ragusii*).⁹⁵ Čak i o novom zakonodavstvu isti statut govori kao o “iznalaženju novih običaja” (*si... invenerit novam consuetudinem*).⁹⁶ Običaj (*consuetudo*) zapravo je označavao ukupnost pravnih normi, sve “pravno znanje” koje je oblikovalo život neke zajednice i nova je norma samo prirodan izdanak iz njegova debla.

VIII. MOĆ PISANE RIJEČI U PRAVU

Kao što smo već vidjeli, neke su sredine prije od drugih usvojile pisani standard u zaštiti svojih prava i skrbile o fiksiranju što više potencijalnih dokaza u pisanom obliku (pa i onih koji su izvorno bili usmeni). Svakako su izvori koji se odnose na samostane daleko bolje sačuvani od prosjeka, ali nije sve u tome. Osim što su koristili pisane oblike u liturgiji, neki su samostani – kao Samostan sv. Krševana u Zadru – imali i vlastiti skriptorij te zato sigurno bili otvoreniji prema primjeni pisma u pravnoj sferi i brže shvatili koliku to korist i moć donosi. U kolikoj su prednosti bili oni kojima je bila jasna važnost pisane riječi vidi se, na primjer, u sporu iz 1239. o zemlji u Kokićanima između Samostana sv. Krševana i Martina iz roda Lapčana, župana u Karinu.⁹⁷ Naime,

⁹³ Primjerice, tako se dokazuje jedan lastovski običaj u postupku zbog krađe krave iz 1285. (*Spisi dubrovačke kancelarije*, sv. III, prir. Lučić, J., HAZU, Zagreb, 1988., dok. 373, str. 119).

⁹⁴ Npr. *Statut Paške općine / Statuta Communitatis Pagi*, Čepulo, D. (ur.), Matica hrvatska, Ogranak Pag i Pravni fakultet u Zagrebu, Pag – Zagreb, 2011., D 12, str. 381.

⁹⁵ *Libri reformationum*, sv. II, prir. Gelcich, J., Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, sv. XIII, JAZU, Zagreb, 1882., str. 311; u zadarskoj ispravi o prodaji na dražbi iz 1280. također stoji “*consuetudo statuti comunis Jadre*” (*Codex*, sv. VI, prir. Smičiklas, T., JAZU, Zagreb, 1908., dok. 282, str. 337).

⁹⁶ *Liber statutorum Civitatis Ragusii compositus anno 1272*, prir. Bogišić, V.; Jireček, C., Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium, sv. IX, JAZU, Zagreb, 1904., knj. II, gl. 4 i 5, str. 27 – 30. O prirodi srednjovjekovnog običajnog prava vidi osobito Watson, A., *The evolution of law*, Blackwell, Oxford, 1985., str. 43 – 62.

⁹⁷ *Codex*, sv. IV, dok. 77, str. 81 – 83. Ispravu je detaljno analizirao Margetić, no došao je do drukčijih zaključaka od nas (usp. *op. cit.* u bilj. 8, str. 29 – 31). Za drugi dio nekoć Stančeva posjeda u Kokićanima samostan je vodio spor u ožujku iste godine s nekim Jurislavom, koji je okončan nagodbom (*Codex*, sv. IV, dok. 71, str. 74 – 76); izvor ne analiziramo jer nije izravno relevantan za nit koju slijedimo. O rodovima Lapčana i Karinjana vidi detaljno u Majnarić, I., *Rod Karinjana krajem XIV. i tijekom*

dok se Martin u dokazivanju svojeg prava na nasljednu baštinu uspio pozvati samo na svjedoke, samostan je ne samo podastrio ispravu s presudom (*carta publica*) iz 1182., kojom je spomenuta zemlja pripala Stančetu Lapčaninu, nego se – kada je parnica već bila u zraku – tijekom četiri mjeseca 1238. pobrinuo skupiti još tri dokumenta: pisane iskaze svjedoka (*notula*) da su bili prisutni uvođenju Stančeta u posjed (zavodu), da je Stančetov sin Juraj usmenom oporukom zemlju ostavio samostanu te da ju je samostan i uživao; pisano svjedočanstvo (*breuiarium*) bivšeg opata, a tada rapskog biskupa o tome da su zemlju uživali i dobili od Jurja; pisano svjedočanstvo (*breuiarium*) Martinova brata Jurja o tome da zemlja pripada samostanu. Podastrijeviši pismene dokaze o svim bitnim činjenicama, od kojih je onaj najvažniji o presudi iz 1182. bio dopunjen lancem svjedočenja o prijenosu vlasništva te dugotrajnom mirnom i poštenom posjedu, samostan si je osigurao nemjerljivu prednost i sudu pružio već pripremljen dokazni supstrat za odluku u njegovu korist.

Koliko je daleko dospjela “pisana pravna kultura” do kraja 13. stoljeća, pokazuje, na primjer, zadarska parnica o zemljištu iz 1289. Što tužitelj, što tuženik, pozivaju se i prilažu ukupno šest pisanih dokaza: ispravu s iskazom svjedoka o usmenoj raspoložbi posljednje volje, pismenu oporuku, kodicil, presudu na temelju ogluhe, notarsku ispravu o dražbi, ugovor o raspolaganju zemljom.⁹⁸ Isti proces može se ilustrirati i jednim dubrovačkim primjerom. Kada je 1296. zlatar Marko najprije zamijenio jedno svoje zemljište za česticu koja je pripadala crkvi Sv. Spasa od močvare, a zatim je prodao, oba su pravna posla – kako je zahtijevalo dubrovačko pravo – bila javno oglašena. Sa svojim se tražbinama po raznim pravnim osnovama javilo ukupno deset osoba iz različitih društvenih slojeva, od kojih samo jedna nije podastrla zadužnicu u obliku notarske isprave ili zapisa.⁹⁹

Vrtoglavi porast produkcije pismena i kreiranje pisane pravne kulture u svim porama pravne stvarnosti najbolje se može pokazati na zadarskom primjeru iz 1392.¹⁰⁰ Riječ je o pravnoj situaciji nastaloj nakon smrti bogatog novčara, predstojnika kovnice novca i trgovca, zadarskog građanina Petra Ivanovog iz

prve polovice XV. stoljeća, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU, sv. 25, 2007., str. 25 – 58, napose str. 34.

⁹⁸ *Codex*, sv. VI, dok. 563, str. 670 – 672.

⁹⁹ *Spisi dubrovačke kancelarije*, sv. III, *op. cit.* u bilj. 93, dok. 775 – 777, str. 266 – 268.

¹⁰⁰ *Srednjovjekovni registri zadarskoga i splitskoga kaptola*, sv. I, *Registar Artikucija iz Rivignana*, Ančić, M. (prir.), *Fontes, Izvori za hrvatsku povijest*, sv. 11, 2007., dok. 40, str. 192 – 196.

Firenze.¹⁰¹ Nasljednik mu je bio malodobni sin Danijel, kojega je kao skrbnik zastupao Angelo Galgani iz San Gimigniana, koji je u Zadru prebivao u službi njegova oca.¹⁰² Iz zapisa o inače vrlo zanimljivom sporu izdvajam samo detalje koji govore o pisanim dokumentima koji su za vrijeme njegova tijeka podastrti ili sastavljeni: po jedna isprava kralja Ludovika i kraljice Marije, pisani Angelov prigovor, isprava o svjedočanstvu (*litterae testimoniales*) zatražena od kaptola o prigovoru uloženom pred zadarskim sudom (!) i kopija te iste isprave koju su rektori naknadno zatražili, poslovne knjige pok. Petra, dvije zadužnice u obliku notarske isprave, odgovor na prigovor (*responsio*). Dakle, ne samo da se javljaju pisani dokumenti kao dokazi u potkrepi prigovora nego se producira i pravno sasvim bespotreban (ali očito u stvarnosti poželjan) materijal – kaptolsko svjedočanstvo o formalnom prigovoru, koji je ionako morao biti unesen u službene komunalne knjige – a zatim još i njegova kopija. Osim pitanja u što je osobno imao povjerenje te skupljanje pismena “za svaki slučaj”, vjerojatno je Galganija najviše motivirala pretpostavka da će mu kaptolska isprava bolje poslužiti bude li u tom predmetu išao do kraljevskog suda.¹⁰³ Dodajmo kao zabavan detalj još samo to da su se protustranka (znameniti Kože Benja)¹⁰⁴ i rektori – istupajući zajedno jer je prigovor formalno napadao i njih – na prigovaratelja užasno okomili da izmišlja bez trunca istine (*per modum confabulationis omni prorsus veritate carentibus*), “kao pas koji se vraća onome što je povratio” (*ut canis ad vomitum*)¹⁰⁵, te da mu odgovaraju samo zato da “takav prostak i glupan, koji samog sebe smatra mudrim, ne bi likovao u neznanju zbog njihove šutnje” (*ne talis vulgaris et ydiota, ut sibi sapiens videretur, possit scilento nostro sui de imperitia gloriari*).¹⁰⁶

Moć koju donosi pismenost u pravu i manipuliranje stranaka tim elementom vidi se, primjerice, iz jedne isprave unutar koje se – poput “kineskih kutijica” – nazire još nekoliko, od kojih je svaka poslužila drugome cilju.¹⁰⁷ Godine

¹⁰¹ O njemu vidi Klaić; Petricioli, *op. cit.* u bilj. 63, str. 437.

¹⁰² *Ibid.*

¹⁰³ O tom pitanju vidi Ančić, A., *Splitski i zadarski kaptol kao ‘vjerodostojna mjesta’*, *op. cit.* u bilj. 100, str. 23 – 51.

¹⁰⁴ O njemu sažeto Klaić, Petricioli, *op. cit.* u bilj. 63, 439 – 440.

¹⁰⁵ Riječ je o starozavjetnoj slici iz Parabola, 26, 11 (*Sicut canis qui revertitur ad vomitum suum, sic impudens qui iterat stultitiam suam*), koju su preuzimali srednjovjekovni autori, npr. Sv. Jeronim. Vidi uvod Davida Marsha u: Petrarca, F., *Invectives*, Harvard University Press, Cambridge Mass. i London, 2003., str. XIX.

¹⁰⁶ *Op. cit.* u bilj. 100, dok. 40, str. 195.

¹⁰⁷ *Op. cit.* u bilj. 100, dok. 22, str. 133 – 135.

1391. zadarski plemić Juraj Saladini¹⁰⁸ zatražio je od kaptola u svojem gradu ovjereni prijepis isprave Ninskog kaptola iz 1388. kojom je neki Pribac Virević, pripadnik plemićkog roda iz Lučke županije¹⁰⁹, povukao svoj iskaz, dan pred zadarskim sucima egzaminatorima, o tome da je bio u braku s Budislavom, Jurjevom majkom.¹¹⁰ Prema Pribčevoj tvrdnji, kada je u veljači 1388. došao nekim poslom u Zadar, navabio ga je u kuću Jakov Raduč (koji je bio muž Jurjeve prve rodice)¹¹¹ i na razne ga načine podvrgavao pritisku dok nije popustio i dao pismeno registrirati izjavu o braku. Dva mjeseca poslije Pribac se pobrinuo da kaptolskom ispravom tu izjavu povuče “da ne bi izgubio dušu zbog toliko sramotnog, nepravednog svjedočenja... u kojemu nema ničeg istinitog”. Izjavu je dao pred kanonikom kojeg je poslao kaptol jer zbog bolesti nije sam mogao otputovati u Nin, pa nije isključeno da je bio na samrti. Okolnosti slučaja sugeriraju da su sve te isprave zapravo plod pravničke manipulacije, jer očito je da je bila riječ o nasljedstvu iza Franje Kožinog Saladinija. Treba, naime, znati da je Jakov Raduč bio doktor prava i povremeno sudac Velikoga građanskog suda.¹¹² Kao školovani pravnik i prekaljeni sudac znao je da izjava dana pod prisilom ili u strahu nije valjana zbog mane volje, tako da je pitanje je li sve bilo kako je Pribac naknadno tvrdio; no možda je mislio da će tu ispravu ipak na neki način uspjeti iskoristiti. S druge strane, Pribčevo odricanje od prvog iskaza i tvrdnja da s Budislavom nije bio u braku, niti je s njom općio, nego da ju je samo “oteo”¹¹³, nije bilo posve naivno jer je i sam iznio da je primio savjet nekih pravnih stručnjaka (*sciens ac cernens nonnullorum iurisperitorum consilio*). Zapravo, čvorište svih tih pravnih akata očito je bilo pitanje valjanosti braka pokojnog Franje Saladinija s Budislavom – jer ako je ona već bila udata za Pribca, novi brak nije bio valjan i time je Juraj postajao izvanbračni sin, što

¹⁰⁸ O tom rodu i njegovoj ulozi u srednjovjekovnom Zadru vidi Klaić, Petricioli, *op. cit.* u bilj. 63, str. 228 – 230.

¹⁰⁹ O Virevićima vidi Karbić, D., *Hrvatski plemićki rod*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU, sv. 18, 1998., str. 93 – 94.

¹¹⁰ U 14. stoljeću nije bilo rijetko da pripadnici hrvatskih plemićkih rodova uzmu za žene pripadnice dalmatinskog patricijata. Vidi primjere u *ibid.*, str. 95.

¹¹¹ Klaić, Petricioli, *op. cit.* u bilj. 63, str. 229 – 230.

¹¹² Popić, *op. cit.* u bilj. 20, str. 66 – 67.

¹¹³ Jedan od Pribčevih argumenata jest da je u valjanom braku s nekom Unicom s kojom ima djecu. Podastro je također presudu skadarskog biskupa iz 1350. kojom je “razriješen” odnos između njega i Budislave. Nemoguće je točno reći, ali vjerojatno su Pribac i Budislava bili zaručeni, pa su zaruke razvrgnute, a Pribac je nakon toga oženio Unicu.

je moglo imati reperkusije na nasljeđivanje, pa tako i na izgled Jurjeve rodice, žene Jakova Raduča.¹¹⁴ Može se reći da je ovdje bitka za nasljedstvo bila razlog zašto je odjednom bilo bitno jednu pravnu činjenicu od prije četrdeset godina (epizoda između Pribca i Budislave bila je iz 1350.) svesti u pisani oblik. Taj je naknadni korak u ‘svijet pismenoga’ bio sve prije nego slučajjan i stranke su pokušavale jednom ispravom obesnažiti učinak druge.

Čini nam se bitnim dodati da su se u najrazvijenijim sredinama tijekom 13. stoljeća već ukorijenile pravne transakcije kod kojih se prometovalo samo “papirima”, npr. cesije zadužnica¹¹⁵, a u Dubrovniku i *aptagi* – ovršna isprava o dugu iz koje se ne vidi *causa* pravnog posla (apstraktna isprava).¹¹⁶

Naposljetku, element koji nije nimalo zanemariv pri širenju pisane pravne kulture jest pitanje dostupnosti mjesta koja nude pisanu pravnu formu.¹¹⁷ Važnost tog faktora najbolje se može ilustrirati primjerom Lastova, na kojemu je već prije 1310. uspostavljena lokalna kancelarija.¹¹⁸ Kao što je poznato, Lastovo je sve do novijih dana imalo samo jedno naselje, tako da je “pravna pomoć” bila svakome zaista na deset koraka. I što se dogodilo – na Lastovu je postalo “standardno” dati sastaviti pismenu oporuku: broj pisanih oporuka nebrojnog

¹¹⁴ Teško je procijeniti realne izgled Radučevih da se dokopaju ostavine Franje Saladinovog, a da nije poznato žive li u to vrijeme Franjina braća Grgur i Saladin (Radučev svekar), odnosno jesu li iza Saladina, ako je umro, ostali sinovi. Naime, prema Zadarskom statutu udane žene nasljeđuju samo ako nema muških rođaka bližeg ili istog stupnja srodstva (Zadarski statut, *op. cit.* u bilj. 24, knj. III, gl. 127). No nema dvojbe da je tom makinacijom s ispravama Jakov Raduč pokušavao povećati šanse za stjecanje imovine.

¹¹⁵ Npr. dvije uzastopne cesije u *Spisi dubrovačke kancelarije*, sv. II, *op. cit.* u bilj. 33, dok. 203, str. 298 – 299. Ukratko o cesiji vidi Voje, I., *Poslovna uspješnost trgovcev v srednjeveškem Dubrovniku*, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana, 2003., str. 77.

¹¹⁶ Danilović, J., *O pravnoj prirodi i razvoju ustanove ‘aptagi’ dubrovačkog prava*, Istorijski časopis, sv. 12-13, 1961./1962., str. 31 – 90; Voje, *op. cit.* u bilj. 115, str. 75 – 76. Margetić je apstraktnu pravnu poslove u dubrovačkim i kotorskim izvorima iz 14. stoljeća podrijetlom vezao uz franačko-langobardsko pravo. Margetić, L., *Srednjovjekovno hrvatsko pravo. Obvezno pravo*, HAZU i dr., Zagreb – Rijeka, 1997., str. 194 – 202), no to će još trebati ispitati jer ne djeluje uvjerljivo.

¹¹⁷ O naglom širenju od druge polovice 13. stoljeća u dalmatinskim komunama prakse pisanja oporuke s patricijata na ostale građane, stanovnike, distrikualce (tzv. “demokratizacija”) vidi Ladić, Z., *O nekim oblicima brige za siromašne i marginalne pojedince i grupe u dalmatinskim komunama*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU, sv. 20, 2003., str. 4.

¹¹⁸ Čremošnik, G., *Notarijat Lastova u srednjem veku*, Jugoslavenski istorijski časopis, sv. 5, br. 1-2, 1939., str. 42 – 44.

lastovskog stanovništva premašuje broj testamenata svih drugih dubrovačkih ruralnih područja zajedno (od Pelješca do Konavala).¹¹⁹

IX. FRAMING PISANOG PRAVA

Pri analizi dokumenata treba znati da je korištenje pisane forme povlačilo i određeni pravni ‘framing’ koji se nije morao u potpunosti podudarati s izvornim pogledima, namjerama i shvaćanjima naručitelja.

Pravne poslove (kupoprodaje, zajmove i sl.) koji su oblikovani spontano kroz dogovore strana notar je “prevodio” u ugovornu formu u skladu s propisima i svojim notarskim znanjem. Primjerice, Dujam Radosinov sa Šolte svojedobno je od Ivana Stjepanovog pozajmio 25 libara, za koje mu je jamčio standom od 50 grla sitnog zuba. U ožujku 1342. vratio je dug i strane su se obratile bilježniku da sastavi priznanicu. Notar Giovanni pok. Čove iz Ankone¹²⁰ pretočio je to u pravnu formu tako da je jamstvo pretvorio u konstrukciju prodaje bez prijenosa prava vlasništva (*venditio... de bestiis... que... remanent sue proprie*), a cijelu priznanicu popratio raznim bilježničkim klauzulama (*pactum de ulterius non petendo*, odricanje od sudske zaštite itd.).¹²¹ Ugovorne strane – šoltanski seljak i splitski pučanin, obje jamačno nepismene – nisu se ni kod uzimanja ni kod vraćanja zajma pitale o prirodi njihova pravnog posla, niti su razmišljale o pravu; postupile su kako su mislile da je “u redu”. Sve ostalo notarev je *framing*.

Kao drugi primjer neka posluži spor iz 1449. u koji su bili uvučeni Toma i Grgur Stupić iz istoimenog sela u Novigradskom kotaru.¹²² U zapisu se točno razabire društvena pozadina: Toma je Grguru dao na korištenje jednu ruševinu

¹¹⁹ Jurica, A.; Vekarić, N., *Lastovski rodovi*, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Zagreb – Dubrovnik, 2006., str. 9. Dodajmo ponešto drukčiji primjer iz kasnijeg razdoblja. Analize Nenada Vekarića za drugu polovicu 17. i 18. stoljeće pokazale su da na traženje sudske zaštite u lokalnoj jedinici koja je obuhvaćala središnji Pelješac itekako utječe daljina stanovanja potencijalnog tužitelja – kako se sjedište te jedinice dvaput pomicalo (s Janjine na Trpanj i natrag na Janjinu), tako se mijenjao i krug sela otkuda su se oštećenici najčešće obraćali sudu. Drugim riječima, fizička dostupnost institucije vlasti znatno je utjecala na frekvenciju tužbi. Vidi Vekarić, N., *Sud Janjinske kapetanije*, Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, sv. 27, 1989., str. 138 – 140.

¹²⁰ O njemu vidi Grbavac, *op. cit.* u bilj. 44, str. 23.

¹²¹ *Splitski spomenici, Splitski bilježnici*, sv. 1, *Spisi splitskog bilježnika Ivana pok. Čove iz Ankone od 1341. do 1344.*, prir. Stipišić, J., HAZU, Zagreb, 2002., dok. 238, str. 137.

¹²² Dokument je objavio i interpretirao Ančić, M., *Vrijeme i okolnosti postanka Novigradskog zbornika*, Povijesni prilozi, sv. 25, 2003., str. 137 – 138, bilj. 16.

(*muralea*) koja se nalazila uz njegovo dvorište, Grgur ju je dogradio i popravio, no kako su između njih izbijali sukobi, Toma je zatražio da Grgur iseli, na što je ovaj zaiskao da mu nadoknadi uloženo. Sve se to dogovaralo u neposrednoj usmenoj komunikaciji. Budući da Toma nije imao novaca da isplati Grgura, nekretninu je prepustio zadarskom plemiću Šimunu Nosdronji, koji je preuzeo obvezu platiti Grguru za poboljšice. Zadarski bilježnik Šimun Damjanov u zapis unosi niz pravnih elemenata kojima objašnjava, zapravo “prevodi” u kategorije učenog prava odnos između stranaka: podvlači da je ustupanje na korištenje bilo besplatno (*de puro amore*), tj. da nije riječ o najmu nego posudbi i da takav odnos ima trajati dok je vlasniku na volju, tj. do opoziva (*ad ipsam... possidendam usque ad beneplacitum dicti Thomaxii*). Za ustup Nosdronji se pak kaže da je besplatan, tj. darovanje među živima (*titulo donationis qua dicitur inter vivos*), premda je vrlo vjerojatno riječ o disimuliranoj kupoprodaji.¹²³ Te elemente pravnog posla posve sigurno nisu naglasile ugovorne strane, već ih je kao relevantne izdvojio notar koji je razmišljao u kategorijama rimskog prava (Je li pravni posao najam ili posudba? Je li darovanje ili kupoprodaja?).

I bilježničke i kaptolske isprave uključivale su kroz izabranu terminologiju i standardne formule čitav jedan paket pravnih znanja (pravnu kulturu), za koje je teško reći jesu li uopće mišljene “ozbiljno” ili predstavljaju uobičajene pisareve ornamente (npr. nizanje raznoraznih eksepcija), ali je sigurno da su podaleko od onoga što je mogla pojmiti stranka za koju su rađene. U jednoj punomoći koju je sastavio zadarski notar Artikucije iz Rivignana¹²⁴ nabranje raznih ovlasti punomoćnika protegnulo se na neka 34 retka suvremenog izdanja¹²⁵, *nota bene* – pravno posve nepotrebno jer je izdana generalna punomoć. Ne čini se uvjerljivim da je Artikucije mislio da je zaista nužno da u toj punomoći digne neprobojnu (dvostruku) zaštitu za poslove oko naplate jednog miraza, a s obzirom na redundantnost sadržaja može se jednostavno reći da je pisao po navici, mehanički unoseći sve elemente iz predloška koji je rabio.

Sa spomenutim procesom profesionalizacije “pravne usluge” zaokruženo je višestoljetno pomicanje težišta s usmenih i “predstavljčkih” na pisane pravne oblike u pravnome životu srednjovjekovne Dalmacije. Pravna kultura utemeljena na pisanoj riječi ispunila je najvažnija očekivanja iz uvodno citiranih isprava s kraja 12. stoljeća, no istodobno otvorila nova pitanja i dvojbe, koje nas ne prestaju zaokupljati do danas.

¹²³ Praksa da se kupoprodaja prikaže kao darovanje bila je proširena zato da bi se izbjeglo rođačko pravo prvokupa.

¹²⁴ O vremenu njegova djelovanja vidi Grbavac, *op. cit.* u bilj. 44, str. 17 – 18.

¹²⁵ *Op. cit.* u bilj. 100, dok. 61, str. 246 – 247.

Summary

Nella Lonza*

LEGAL CULTURE OF MEDIEVAL DALMATIA BETWEEN ORAL AND WRITTEN TRADITION

On the ground of the medieval Dalmatian documents, the process of transition from oral to dominant written legal culture is reconstructed with all its facets in the legislation, judiciary and private transactions. In fact, the latter proved to be the driving force of the development, especially the transfer of real property. In the early days the writing had a pure function of supporting the oral tradition and helping to memorise legal transactions, supplying the names of the witnesses who were able to confirm the deed if any controversy arose. The potential of the written expression of legal acts was at first recognised by the Church communities (monasteries, etc.), which were already accustomed to the literacy in liturgical occasions and teaching, and sometimes even developed their own scriptoria.

The public sphere lagged far behind the private one in the beginning. Until the last decennia of the twelfth century the major decisions of the commune were issued at the assembly of the inhabitants (arengum), because consensus (real or symbolic) was of great importance for the legitimacy of power. Since the publicity of the occasion already ensured the diffusion of knowledge of the newly issued orders, the written form was virtually of lesser importance. Moreover, a very flexible concept of legal custom allowed it to easily embrace the new legal material.

A thorough re-examination of Dalmatian documents urged to reject the view of L. Margetić on the judicial role of the tribunus as the official invested with public faith (fides publica); in fact, the judges were the ones who could publicly confirm the authenticity of the oral verdict, if it was contested. Moreover, the issue of a suit regarding the real estate was automatically built into the ritual of investiture of the winning party. It was performed by the pristav, who was also entrusted with the authoritative transmission of knowledge on the actual owner of the real estate, his entitling and the boundaries of the plot — acting as a sort of ‘oral cadastre’. Unlike much broader authorities of pristav in Croatia and Slavonia, the documents show that his duties in Dalmatia were confined to the legal scope of providing public faith to the real estate status, and remained in practice even after the written standard of legal acts was introduced, as on the micro level his services certainly did not become obsolete.

* Nella Lonza, Ph. D., Titular Professor of the University of Dubrovnik, Scientific Counselor, Institute for Historical Sciences of the Croatian Academy of Sciences and Arts in Dubrovnik, Lapadska obala 6, Dubrovnik

In the twelfth century many European urban communities witnessed a rapid growth in the production of written legal documents, followed by an increase in their diversity (by 'defensive documents', public documents, etc.). A form of civic government by podestà, the revival of Roman law and the legal teaching at the universities and notary schools were among the catalysts of this process. In Dalmatian cities a breakthrough can be noticed around 1160 – 1170. It was the time when the commune started to feel that the facilitation of legal literacy was among its public tasks, as evidenced by the appointment of the 'sworn communal notaries', although it took almost a century for the public documents to really evolve into a construct apart.

At the turn of the twelfth century the written standard was generally adopted in all sorts of legal transactions. In the first place, written documents became a rule for all the important and valuable private matters, with the consequence that older oral agreements — although perfectly valid — were written down, sometimes even by forging the documents. The same transition can be noticed, if with less extent, by the judiciary, as older oral sentences were sometimes committed to writing. The legislative also began to produce written material, and around 1230 started to create more elaborated laws, although the preponderance of the customary law was still not questionable.

Common people, too, came to realise the advantage of written forms, which sometimes gave way to the overproduction of documents or the amassment of miscellaneous documents for one and the same transaction. As time went on, the parties developed stratagems in commissioning and using the written pieces, sometimes advised by their lawyers. The whole phenomenon was, naturally, influenced by the easy access to the notary office.

Special emphasis should be placed on the legal framing done by notary — on purpose or by routine — who introduced concepts and legal patterns considerably different from the genuine ideas and notions of the (often illiterate) party.

The dynamics of oral, ritual and written forms of legal practice represented in the medieval Dalmatian documents showed many similarities with the Verschriftlichungsprozeß in other European areas, though bringing to light some discrepancies and local particularities in the centuries-lasting process of transition from orality to literacy.

Keywords: Middle Ages, Dalmatia, law, orality, literacy, legal document, notary